

**BAŞKURT TÜRKEESİ SES BİLGİSİNİN VE BAŞKURT KRİL
ALFABESİNİN İNCELENMESİ**
ANALYSIS OF BASKIR PHONOLOGY AND BASHKIRS CYRILLIC
ALPHABET

Ö. KÜÇÜKMEHMETOĞLU^{1*}

Özet

Ses bilgisi dilin en temel unsurlarından biridir. Konuşma, sesle var olur. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok fark eder. Çeşitleriyle birlikte bunlar bir dilin sesleri deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Kiril asıllı Başkurt Türkçesi alfabesinde 42 harf vardır. Bu harflerden 9 tanesi sesli, 27 tanesi sessiz harf, iki tanesi kalınlaştırma ve inceltme işaretleri, 4 tanesi çift ses veren diftonglardır ve bu harfler Ruşçadan alınmıştır. 1921 yılının Temmuz ayında gerçekteştirilen toplantıda Sovyetler Birliği'nin İkinci Bütün Başkurdistan Kurultayı'nda Başkurt Türkçesini fonetik olarak esas alarak yazma kararı alındı. Makalede Başkurt Türkçesi ses bilgisi ilmî olarak incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Başkurt Türkçesi, fonoloji, Kiril alfabesi, Latin alfabesi.

Summary

Voice knowledge is one of the most basic elements of language. Speech, everything will sound. The qualities of the voices are less pronounced, but their variety is very different. Together with their varieties, these are the sounds of a language. Voices vary when syllables come together side by side in words and words, adapting to the processing requirements of the speech device. There are 42 letters in the Cyrillic Bashkir alphabet. Of these letters, 9 are voiced, 27 are silent letters, two are thickening and thinning marks, four are double tongues, and these letters are taken from Russian. At a meeting held in July 1921, a decision was made to write the Bashkir on the basis of phonetics in the second Bashkir Congress of the Soviet Union. The written information of Bashkir language will be examined in scientific terms.

Keywords: Bashkir language, phonology, Cyrillic alphabet, Latin alphabet.

Bir dilin temel anlaşılma ve düzgün konuşulması için en başta seslerin doğru anlaşılması gerekmektedir.

Her dilde sesler sayılıdır. Bunlar yaklaşık 25-30 kadardır. Ancak her birinin çeşitleri vardır. Seslerin nitelikleri dilden dile az, fakat çeşitleri çok

* Bu makale İstanbul Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenmiştir.
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi,
İstanbul/TÜRKİYE
İstanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Studies, Turkish Language
and Literature PhD Candidate, Istanbul / Turkey. E-mail: mehmedzade@gmail.com

fark eder. Çeşitleriyle birlikte bunlara bir dilin sesleri deriz. Sesler hece, kelime ve söz içinde yan yana gelip birleşirken değişirler, konuşma aygıtının işleme şartlarına uyarlar. Her şeyden önce dilde de en az emek kanunu hüküm sürer [1, 23].

Kiril asıllı Başkurt Türkçesi alfabesinde 42 harf vardır. Bu harflerden 9 tanesi sesli, 27 tanesi sessiz harf, iki tanesi kalınlaştırma ve inceltme işaretleri, 4 tanesi çift ses veren diftonglardır ve bu harfler Rusçadan alınmıştır. Başkurt Türkleri 1929 yılına kadar Arap alfabesini; 1929-1938 yılları arasında ise Latin alfabesini kullandılar. 1938 yılında Kiril alfabesine geçtiler [2, 207].

Rus Kiril alfabesine “Ғ, Һ, Җ, К, Ү, Ә, Һ, Ҙ” (ğ, ñ, z, k, ü, ü, ä, h, ş) bu dokuz harf eklenerek yapılmış Başkurt Kiril alfabesini halen günümüzde de kullanmaktadırlar [3, 13-14].

Başkurt Türkçesi fonolojisini incelerken sadece bugünkü Kiril alfabesi üzerinden incelemedik. Aynı zamanda Arap ve Latin alfabeleriyle yayımlanmış iki önemli esere de baktık.

1921 yılının Temmuz ayında Sovyetler Birliği'nin İkinci Bütün Başkurdistan Toplantısı gerçekleştirildi. Bu toplantıda Başkurt hükümetine Başkurt Türkçesini kullanma, Başkurt Türkçesini fonetik olarak esas alan kitapların hazırlanması emri verildi [4, 44].

Sovyet Başkurdistan Hükümeti'nin 27 Haziran 1921 tarihinde aldığı kararla Başkurt Türkçesi, Rusça ile aynı seviyede devlet dilidir, kanununu çıkardı. Başkurt Türkleri arasında yetişmiş Nuriyağzam Tahirov, Habibulla Ğabitov, Abdelahat Uyıldanov, Ğabbas Devletşin gibi önemli dilcilerin çalışmaları neticesinde 1924-1925 yılından itibaren Başkurt Türkçesi yazı dili hâline geldi [5, 3].

H. Abidof, N. Tahirof, V. Hangeldin, A. Vildanof tarafından hazırlanan ve 1925 yılında Ufa'da yayımlanan “Başkurt Telenen Sarfi” adlı eser Başkurt Türkçesinin fonetik olarak yazıldığı ilk eserdir. Eser Arap alfabesinde Başkurt Türkçesi fonolojisi esas alınarak yazılmıştır.

Edip, şair Ğ. Amantay'ın “Awıl Malayzarı” (Köy Irgatları) adlı eseri de Başkurt Latin alfabesiyle basılan ilk eserlerdendir. Eser 1928 yılında Başkenege Yayınları arasında Ufa'da yayımlanmıştır.

Ünlülerin Özellikleri: [6, 4].

Aa (A a): Geniş, düz ve kalın bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “a” vokaliyle aynı şekilde telaffuz edilir.

Әә (é-, î-): Dar ve ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “i”ye yakın telaffuz edilir.

E-e- (Ye- ye-, yĭ-, -ĭ-, -e-, -e): Düz ve ince bir vokaldir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuşları değişir. Kelime başında “ye-”, “yĭ-”, kelime ortasında “-ĭ-”, “-e-”, kelime sonunda “-e” şeklinde okunur. Harezmi Kıpçak döneminde kullanılan kapalı “e”dir.

Əə (Ä ä): Düz ve geniş bir vokaldir. Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde de görülen açık “ä” sesine benzer.

Ии (İ i): Düz, ince, dar bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “i” vokaliyle aynı şekilde telaffuz edilir.

Оо (Ū ū): Yuvarlak, kalın bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “o”dan daha dar, “u”ya yakın bir şekilde telaffuz edilir.

Өө (Ū ū): Yuvarlak, ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “ö”den daha dar, “ü”ye yakın bir şekilde telaffuz edilir.

Уу (U-u-, -u-, -w-, -w-, -uw): Dar, yuvarlak ve kalın bir vokaldir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuşları değişir. Kelime başında “u-”, kelime ortasında “-u-” ve “-w-”, kelime sonunda “-w-”, ve “-uw” şekillerinde okunurlar.

Үү (Ü-ü-, -w-, -w-, -üw): Dar ve ince bir vokaldir. Türkiye Türkçesindeki “ü” gibi telaffuz edilir. Kelime başında ortasında ve sonunda okunuşları değişir. Kelime başında “ü-”, kelime ortasında “-w-”, kelime sonunda ise “-w-”, “-üw” şeklinde okunurlar.

Ы ы (I i): Dar, kalın, düz bir vokal olan “ı” Türkiye Türkçesindeki “ı”ya benzer.

Ünsüzlerin Özellikleri [7, 8-12].

Б б (B b): Çift dudak ünsüzüdür. Tonlu olan “b” iki vokal arasında sızıcılığa temayülü gösterir. Türkiye Türkçesindeki “b” ünsüzüyle aynı şekilde telaffuz edilir.

В в (V v): Diş dudak ünsüzüdür. Başkurt Türkçesine has kelimelerde bulunmayan bir ünsüzdür. Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde yer almaktadır.

Г г (G g): Teşekkül noktası ön damaktır. Patlayıcı bir ünsüzdür. İki vokal arasında sızıcılığa.

Ғ ғ (Ğ ğ): Teşekkül noktası arka damaktır. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde bu sesi “ğayn” (غ) harfi karşılar. Başkurt Türkçesinde kelimelerde çok sık rastlanan bir ünsüzdür.

Д д (D d): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “d” ünsüzüyle aynı şekilde telaffuz edilir.

З з (Z z): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “zel” (ز) harfinin karşılığıdır. Dilin ucuyla telaffuz edilir. Peltek bir ünsüzdür. Bu ünsüz söylenirken dilin ucu hafiften ısırılır.

Ж ж (J j): Teşekkül noktası bakımından diş eti ünsüzüdür. Sızmalı ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır. Başkurt Türkçesi sözlüğünde bu ünsüzle başlayan kelimeler üç sayfa civarındadır. Yani çok fazla kelime yoktur.

З з (Z z): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “z” sesiyle aynı şekilde telaffuz edilir.

Й й (Y y): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Başkurt Türkçesinde çok sık kullanılan bir ünsüzdür. Türkiye Türkçesindeki “c” ile başlayan kelimelerin çoğu Başkurt Türkçesinde “y”ye döner.

К к (K k): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Patlayıcı bir ünsüzdür. İnce sıradan başlayan kelimelerde kullanılır. Rusçadan alınan kelimelerde kalın sıradan başlayan kelimelerde de kullanılmaktadır. Arap alfabesinde “kef” (ك) harfini karşılamaktadır.

К к (Қ қ, Q q): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Patlayıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “kaf” (ك) ile yazılmaktadır. Kalın sıradan başlayan kelimelerde de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde Latin alfabesi kabul edilirken kaf, kef ayrımı yapılmadan tek bir “k” harfi kabul edilirken, Başkurt Türkçesinde bu durum iki harfle karşılanmıştır.

Л л (L l): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızmalı bir ünsüzdür.

М м (M m): Teşekkül noktası açısından çift dudak ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Н н (N n): Teşekkül noktası açısından diş ünsüzüdür. Dil ucuyla telaffuz edilir.

Ң ң (Ñ ñ): Geniz n’si olarak bilinen bu ses Türkiye Türkçesi ağızlarında saklanmıştır. Türkmen Türkçesinde, Kazak Türkçesinde, Kırgız Türkçesinde görülen tipik arka damak n’sidir.

П п (P p): Teşekkül noktası açısından çift dudak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesindeki gibi tonsuzdur.

Р р (R r): Teşekkül noktası açısından ön damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür ve söylenirken dil altında, ucunda biraz titreşim oluşur. Başkurt Türkçesinde çok sık kullanılan bir ünsüzdür.

C c (S s): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür.

Ç ç (Ş ş): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Arap alfabesinde “şe” (ث) harfinin karşılığıdır. Dilin ucuyla telaffuz edilir. Peltek bir ünsüzdür. Bu ünsüz söylenirken dilin ucu hafiften ısırılır.

T t (T t): Teşekkül noktası açısından asıl diş ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Ф ф (F f): Teşekkül noktası açısından diş dudak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

X x (Х х, X x): Teşekkül noktası açısından art damak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

H h (H h): Teşekkül noktası açısından gırtlak ünsüzüdür. Sızıcı bir ünsüzdür. Daha çok Arapça, Farsça ya da Rusça vasıtasıyla geçen Batı menşeli kelimeler ve Rusça kelimelerde bu ünsüze rastlanmaktadır.

Ц ц (Ts ts): Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır. Dişeti ünsüzüdür, “ts” şeklinde telaffuz edilir.

Ч ч (Ç ç): Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır. Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Ш ш (Ş ş): Teşekkül noktası açısından Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür.

Щ щ (Şç şç): Teşekkül noktası açısından Dişeti ünsüzüdür. Patlamalı bir ünsüzdür. Telaffuz edilirken “ş” ve “ç” arası bir ses çıkarılır. Sadece Rusçadan alınan kelimelerde kullanılır.

Dilin en küçük parçasına ses denir. Akciğerden başlayıp ses yoluyla yükselerek, ses telleriyle titreşime girerek boğazda, gırtlakta, ağız boşluğunda veya dudakta, yani ses aygıtlarının birinde boğumlanarak tamamlanan hava akımıdır. Bir çırpıda çıkan bu hava akımı, boğumlandığı yerlere göre farklı özellikler gösterir. Böylece çeşitli sesler meydana gelir. Mesela: gırtlak sesleri, dudak ünlüleri, diş-diş eti ünsüzleri, art-damak ünlüleri veya ünsüzleri, kalın veya ince ünlüler, sert ünsüzler, yumuşak ünsüzler vb. Dildeki bir sesi gösteren ve alfabeyi oluşturan işaretlerden her bir koda harf denir. Bir dilde var olan seslerin itibari olarak yansıtan ve alfabeyi oluşturan harflerin, o dilde bulunan bütün sesleri yansıtamayacağını da unutmamak gerekiyor. O halde alfabede bulunan harflerin sayısı dilde

kullanılan bütün sesleri karşılması mümkün olmadığı sonucu da ortaya çıkmış oluyor [8, 19-20].

Ayrıca “y” (u-, -u-, -uw) ve “y” (ü-, -ü-, -w, -üw) harfleri ünlü olmalarının yanı sıra kelimenin sonunda çift dudak “w”sini karşılarlar.

Bunun yanı sıra “-y-” (-u-) ünlüsü kelime ortasında kullanılmaktadır. Rusçadan alınan kelimelerde kelime ortasında “-w-” dudak sesini değil de (-u-) sesini verirler. Rusça öğrenci anlamına gelen “студент-student” kelimesini buna örnek olarak verebiliriz.

Rusça “категория-kategoriya” (kategori), “конкрет-konkret” (tam, kesin), “комбинат-kombinat” (kombine), “академия-akademiya” (akademi), “закон-zakon” (kanun) kelimeleri Başkurt Türkçesi sözlüğünde kullanılmaktadır. Başkurt Türkçesinde kalın sıradan başlayan kelimelerin başında her zaman “к” (k) ünsüzü bulunurken burada “к” (k) ünsüzünün kullanıldığına şahit olduk. Rusçadan giren kelimelerin kalın sıradan olmasına rağmen “к” (k) ile yazıldığını görüyoruz.

Başkurt Türkçesindeki “o” sesi “ü” olarak transkripsiyonda gösterilmiştir. Bu durum “борфо (bürgü), “болдор” (büldür), “бойорок” (büyürük) örneklerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesine has kelimeler için geçerlidir. Rusçadan giren kelimelerde “географ” (geograf) örneğinde olduğu gibi “o” sesi “ü” olarak gösterilmez, “o” olarak kalır.

Rusçadan alınan kelimelerin ekseriyeti Rusçada telaffuz edildiği gibi alınmıştır. Bu kelimelere “диалог-dialog” (diyalog), “директор-direktor” (müdür) “документ-dokument” (belge), “ипподром-ippodrom” (hipodrom) sözcüklerini örnek olarak verebiliriz.

Ses bilgisi içerisinde yabancı kökenli kelimelerin Başkurt Türkçesinde nasıl kabul gördüğünün izahını yaptık.

Çağdaş Başkurt Kril Alfabeti Transkripsiyon Sistemi [9, 53-54].

Harfin Matbu Hali	Harfin Okunuşu	Latin	Harfin Matbu Hali	Harfin Latin Okunuşu
Аа	A a		Çç	Ş ş
Бб	B b		Тт	T t
Вв	V v		Уу	U- u-
Гг	G g			-u-
Ғғ	Ğ ğ			-w-
Дд	D d			-w
Җҗ	Z z			-uw

Ö. Küçükmehtemetoğlu. Başkurt türkçesi ses bilgisinin ve başkurt kril...

Ee	Ye- ye-, yĭ-, -ĭ-	YŸ	Ü- ü-
	-e-		-w-
	-e		-w
ĖĖ	Yo yo		-üw
Жж	J j	Фф	F f
Зз	Z z	Хх	Җ җ, X x
Ии	Ĭ i	Һһ	H h
Йй	Y y	Цц	T s
Кк	K k	Чч	Ç ç
Ққ	Қ қ, Q q	Шш	Ş ş
Лл	L l	Щщ	Şç şç
Мм	M m	Б	Yumuşaklık işareti
Нн	N n	Ы ы	I ı
Ңң	Ñ ñ	Ъ	Kalınlaştırma işareti
Оо	Ū ū	Ээ	é-, ĭ-
	O o		E- e-
Өө	Ū ū	Әә	Ä ä
Пп	P p	Юю	Yu yu
Рр	R r	Яя	Ya ya
Сс	S s		

Başkurt Türkçesi Kril alfabetini transkripsiyon sistemi içerisinde verirken harflerin başta ortada ve sondaki değişimlerini göstermeye çalıştık.

Sonuç:

Arap alfabesiyle H. Abidof, N. Tahirof, V. Hangeldin, A. Vildanof tarafından hazırlanan “Başkurt Telenen Sarfı” adlı eser 1925 yılında Ufa’da yayımlanmıştır. Bu eser Başkurt Türkçesi grameridir. Ğ. Amantay’ın “Awıl Malayzarı” (Köy İrgatları) adlı eseri de Başkurt Latin alfabesiyle 1928 yılında basılmıştır. 20. Yüzyılın başında Arap alfabesini ıslah yoluna giden ve daha sonra Latin alfabesine geçen Başkurt Türkleri nihayetinde Kril alfabesine geçmişlerdir. Makalede Başkurt Türkçesi ses bilgisi ilmî olarak, edebiyat ve dil tarihi açısından önemli eserler temelinde incelemeye çalıştık. Türk lehçeleri üzerine yapılacak kapsamlı fonetik çalışmalar arttıkça geçen yüzyılın başında gerçekleşen kültürel ve dilsel şekillenmeler, temayüller daha da iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKLAR

1. Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
2. Usmanova, M.G., *Gramatika Başkirskogo Yazıka Dılya İzuçayuşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*, Ufa, Kitap, 2006, s.4.
3. I. Ersen-Rasch, Margarete, *Bashkirisch Lehrburg für Anfänger und Fortgeschrittene*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2009.
4. Ahmerov, K. Z., *Başkırt Yazıwı Tarehenen*, Ufa, Başkirskoe Knijnoe İzdatelsvo, 1972.
5. Beyeş, Ekrem, *Tel Hikmättäre*, Üfü, Kitap, 1999.
6. Usmanova, M.G., *Gramatika Başkirskogo Yazıka Dılya İzuçayuşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*, Ufa, Kitap, 2006.
7. Poppe, Nicholas, *Bashkir Manual*, İndiana University Puplications Uralic and Altaic Series, Bloomington, 1964.
8. Kulamshaev, Kalmamat, *Tatar Türkçesi Ders Notları*, Bişkek, Biyiktik Yayınları, 2013.
9. Hisamitdinova, Firdevs, *Russko-Başkirskiy Razgovornik*, Moskova, Govorun, 2011.